

28 —————
*Bathseba die bij David
 ontboden wordt, 1550-
 1600, Antwerpen*

29 —————
*Haardsteen (deksteen)
 met een voorstelling van
 het Salomo's oordeel,
 1550-1600, Antwerpen*

30 —————
*Judith en Holofernes,
 1550-1600, Antwerpen*

31 —————
*Daniël verklaart de
 tekst op Belsassars wand,
 1550-1600, Antwerpen*

waar men werkvolk nodig had. Dat die verbanning niet zonder slag of stoot is gegaan, toont onder meer het verhaal van Judith die Holofernes, de legeraanvoerder van de Babylonische koning Nebukadnezar, in zijn legerent onthoofdt. Deze in het apocriefe bijbelboek Judith beschreven geschiedenis is door talloze kunstenaars in beeld gebracht en komt ook op haardstenen voor (afb. 30). Holofernes probeert de kuisse Judith te verleiden, maar zij gaat niet op zijn avances in. In plaats daarvan vermoordt ze hem. Judith wordt zo een symbool voor de kuisse huisvrouw die zich onder alle omstandigheden weet te weren tegen de verzoeken waaraan het leven haar blootstelt.

Aan het hof van Belsassar, de laatste Babylonische koning, leeft later ook Daniël. Hij is als jongeling verbannen en wordt opgeleid aan het hof van deze koning. Hij valt onder meer op doordat hij een mysterieuze tekst op een wand weet te verklaren, waarin het einde van het Babylonische rijk wordt aangekondigd (afb. 31).

In een apocrief aanhangsel van het boek Daniël staat verder de geschiedenis van de kuisse Suzanne. Wanneer ze aan het baden is, wordt ze door twee Joodse oudsten aangesproken. Ze doen haar oneerbare voorstellen (afb. 32). Als zij daar niet op ingaat, verklaren de gebelgde mannen dat zij overspel pleegde met een jongeling, en wordt zij overeenkomstig de Joodse wet ter dood veroordeeld (afb. 6). Daniël vecht het vonnis aan en verhoort de ouderlingen, die daarbij door de mand vallen. Ze worden hierop door stening om het leven gebracht (afb. 33). Op haardstenen zijn zes tafereel afgebeeld die op deze geschiedenis betrekking hebben.¹¹ Tot slot van de oudtestamentische beeldthema's bespreken we een steen met daarop de geschiedenis van Mordechai. Het Babylonische rijk werd omstreeks 550 voor Christus door het Perzische rijk overwonnen. De machtige heerser over dit rijk Ahasveros besluit op aandringen van Haman, een belangrijke hoffunctionaris, alle Joden in zijn rijk te doden. Door tussenkomst van konin-

gin Esther, de vrouw van Ahasveros die van Joodse afkomst is, wordt dit evenwel vrijdeld. Een episode uit dit bijbelverhaal vol van intriges is afgebeeld op een steen waarop Mordechai, de oom van Esther, op het paard van koning Ahasveros wordt rondgeleid (afb. 34). Op een andere steen verschijnt Esther voor Ahasveros (afb. 35).

Bijbelse tafereelen uit het Nieuwe Testament

Het tweede deel van de bijbel, het Nieuwe Testament, is onderverdeeld in zevenentwintig boeken. De eerste vier boeken handelen over het leven van Christus. Deze zijn in de tweede helft van de eerste en het begin van de tweede eeuw geschreven door de evangelisten Mattheüs, Marcus, Lucas en Johannes. Op haardstenen zijn deze ook afgebeeld, met in hun handen een ganzenveer en een schriftrol (afb. 36-39). De achtergrond van deze vier haardstenen, die waarschijnlijk allemaal in Antwerpen zijn gemaakt, is steeds dezelfde: een eenvoudig landschap met rechts en

links een boom. De evangelisten zijn daarin afgebeeld met de bij hen behorende symbolen. Mattheüs wordt geflankeerd door een engel, Marcus door een leeuw, Lucas door een stier en Johannes door een adelaar, die hier een inktkoker in zijn snavel houdt.

Tafereelen rondom de geboorte van Christus

Veel verhalen die door de evangelisten zijn geschreven, inspireerden kunstenaars en ambachtslieden. Zo vinden we deze verhalen onder meer terug op haardstenen. Eén van de bekendste verhalen is de annunciatie, de gebeurtenis waarbij de engel Gabriël aan de maagd Maria de geboorte van Jezus aankondigt. Dit tafereel is op verschillende wijzen afgebeeld. Er zijn enkele Luikse varianten. Op één staat rechts een geknielde engel en links een geknielde figuur achter een lessenaar (afb. 40). Het tafereel is gesitueerd in een ruimte met zuilen en bogen. Op een andere Luikse steen staat rechts een geknielde Maria in een ruimte met een recht plafond en de engel links (afb. 41). Er is ook

32 —————
Suzanne die tijdens het baden door twee ouderlingen wordt betast, 1550-1600, Antwerpen

33 —————
Suzanne en de twee ouderlingen die door steniging om het leven worden gebracht, 1550-1600, Antwerpen

34 —————
Mordechai die op het paard van koning Ahasveros wordt rondgeleid, 1550-1600, Antwerpen

35 —————
Esther die voor Ahasveros verschijnt, 1550-1600, Antwerpen

36 - 39

*Links van
boven naar beneden:
haardstenen met voor-
stellingen van de vier
evangelisten: Mattheüs,
Marcus, Lucas en
Johannes, 1550-1600,
Antwerpen*

40 - 43

*Rechts: haardstenen met
een voorstelling van de
annunciatie, 1525-1600,
Luik en Antwerpen
(onderste steen)*

een Luikse steen met rechts een staande engel en links een geknielde Maria en in het midden een vaas met bloemen (afb. 42). Een overeenkomstige steen is ook in Antwerpen gemaakt, maar verschilt doordat de lessenaar en Maria nu helemaal links in de voorstelling staan en Maria het hoofd naar de engel heeft gekeerd (afb. 43). Boven haar hoofd vliegt de duif die de Heilige Geest symboliseert binnen. Tussen Maria en Gabriël staat weer de vaas met bloemen.

Op een onscherpe Luikse steen is de geboorte van Jezus in de stal afgebeeld: links een geknielde Maria met kind, rechts een geknielde Jozef en op de achtergrond een kribbe en de koppen van twee runderen (afb. 44). Op een mooie Antwerpse steen is deze scène veel duidelijker afgebeeld met onder een afdak links een bebaarde Jozef, rechts Maria met lange lokken en in het midden een kribbe met twee koeienkoppen erboven en onder de kribbe de pasgeborene (afb. 45).

dertig jaar na Christus' geboorte hebben plaats gevonden. Als Salome, de dochter van Herodes, voor haar vader heeft gedanst, mag ze hem om een gunst vragen. Op aandringen van haar moeder vraagt zij om het hoofd van Johannes, een tafereel dat op deze steen gedetailleerd is afgebeeld. We zien rechts Salome met een schotel om daarin het hoofd van Johannes na zijn onthoofding te plaatsen. In het midden staat de beul met een getrokken zwaard, terwijl rechts daarvan de geknielde Johannes zijn lot afwacht.

Andere taferelen uit het Nieuwe Testament

In het boek van de evangelist Johannes staat de parabel van Jezus die als goede herder zijn schapen beschermt tegen een wolf. Dit verhaal is zeer plastisch uitgebeeld op een Antwerpse steen, met links een schaap, in het midden een figuur met een geheven knots en rechts een nijdig kijkende wolf (afb. 49).

Tot nu toe is op haardstenen slechts één af-

'Tot nu toe is op haardstenen slechts één afbeelding van de kruisiging gevonden'

Johannes de Doper

Johannes de Doper is een godsdienstleraar die in de tijd van Christus in Israël werkt. Er zijn drie stenen bekend met daarop taferelen uit zijn leven. Op een steen die uit Antwerpen afkomstig is, is bij een boom een staande figuur afgebeeld, die een groep staande en zittende mensen toespreekt (afb. 46). Waarschijnlijk betreft het Johannes de Doper die in de woestijn predikt. Op een andere Luikse steen is de doop van Jezus door Johannes de Doper in de Jordaan afgebeeld (afb. 47). Volgens het bijbelverhaal zou daarbij een duif op Jezus zijn neergedaald. Met enige moeite valt deze ook op de steen te onderscheiden.

Ten slotte is er een Luikse steen met het tragische levenseinde van Johannes de Doper, die door koning Herodes gevangen was gezet (afb. 48). Deze gebeurtenis zou ongeveer

beelding van de kruisiging gevonden. Het gaat daarbij om Luikse stenen. We zien daarop Jezus aan het kruis hangen, geflankeerd door twee vrouwen met een aureool. Dit zijn Maria, de moeder van Jezus, en Maria Klopas, een volgeling van Christus, terwijl een derde vrouw, die Maria Magdalena voorstelt, dicht bij het kruis knielt (afb. 50).

Het vijfde boek van het Nieuwe Testament, de *Handelingen der Apostelen*, zou geschreven zijn door de evangelist Lucas. Hierin wordt de reis van Saulus naar Damascus beschreven. Na de woelige tijden die volgden op de kruisiging van Jezus wordt Saulus er door de Romeinen op uitgestuurd om in de stad orde op zaken te gaan stellen. Als hij onderweg is om de Joden die tot het christendom bekeerd zijn te gaan vervolgen, omstraalt hem plotseling een licht. Zijn paard valt en hij hoort een stem die hem zegt dat hij zich

44 —————
De geboorte van Jezus in de stal, 1525-1575, Luik

45 —————
Jezus in de stal, 1550-1600, Antwerpen

46 —————
Johannes de Doper die predikt in de woestijn, 1550-1600, Antwerpen

47 —————
Johannes de Doper die Jezus doopt in de Jordaan, 1525-1575, Luik

moet bekeren. Deze episode is afgebeeld op een Luikse steen (afb. 51). Na zijn bekering gaat Saulus voortaan als Paulus door het leven en ontwikkelt hij zich tot de grote apostel onder de heidenen.

De laatste steen die hier besproken wordt, betreft een Luikse steen met een voorstelling die betrekking heeft op de *Openbaringen van Johannes*, het laatste bijbelboek. Johannes is mogelijk dezelfde figuur als de evangelist, hoewel hierover onder theologen discussie bestaat. In de *Openbaringen van Johannes* lezen we onder meer over de Apocalyps. Op de hier afgebeelde steen zien we een draak met drie vluchtende figuren (afb. 52). Om welke episode uit de Openbaringen het precies gaat is moeilijk uit te maken, maar men houdt het op Openbaringen 16:13.

Luikse en Antwerpse hardstenen

Zowel in Luik als in Antwerpen zijn hardstenen gemaakt met onder meer taferelen uit het Oude en het Nieuwe Testament. Op Luikse hardstenen zijn tot nu toe vijf epi-

soden uit het Oude Testament gevonden, terwijl de Antwerpse stenen er eenentwintig laten zien. Drie taferelen komen zowel op Luikse stenen als op stenen uit Antwerpen voor. Dat zijn de zondeval, Simson die de leeuw verscheurde en de geschiedenis met Judith. Op de Luikse steen met de zondeval zijn Adam en Eva ter weerszijden van de boom afgebeeld, terwijl Adam en Eva op de stenen uit Antwerpen in een poort staan. Op de Luikse steen met Simson is de grondhouding wel dezelfde als die op de steen uit Antwerpen, maar verschillen de details. De Luikse steen met Judith is vrijwel gelijk aan dezelfde Antwerpse stenen. Bij de laatste twee episodes is het denkbaar dat de stempelsnijder gebruik heeft gemaakt van dezelfde prent of dat de Luikse steen als voorbeeld heeft gediend voor de steen uit Antwerpen. De verhalen van Kaïn en Abel en van Delila komen alleen voor op stenen uit Luik, terwijl alle overige verhalen die de revue passeerden alleen voorkomen op stenen uit Antwerpen. Het valt op dat achttien van de

achtendertig stenen uit deze plaats taferelen van Suzanne laten zien. De andere voorstellingen komen maar op een of twee stenen voor. Dat in Luik geen stenen met het verhaal van Suzanne zijn gemaakt, is vreemd omdat deze geschiedenis veelvuldig is afgebeeld op kruiken die in het in dezelfde regio gelegen pottenbakkerscentrum Raeren zijn vervaardigd (afb. 53).

De evangelisten komen alleen voor op stenen die aan Antwerpen worden toegeschreven. De annunciatie en de geboorte van Jezus zijn voorstellingen die zowel op een steen uit Luik als op een steen uit Antwerpen voorkomen. De twee stenen met de annunciatie lijken stilistisch op elkaar, maar er zijn verschillen in de details. Mogelijk heeft dezelfde prent als voorbeeld gediend of is de Luikse steen gebruikt als voorbeeld voor de steen uit Antwerpen. Er is reeds opgemerkt dat de figuren van de evangelisten in eenzelfde, eenvoudig landschap met bomen zijn geplaatst. Ook op andere stenen met bijbelse voorstellingen komen deze bomen soms

voor. Vaak zijn de voorgrond en andere details gestreept. Het betreft in alle gevallen Antwerpse stenen. Dit wijst er waarschijnlijk op dat al deze voorstellingen door dezelfde Antwerpse stempelsnijder zijn gemaakt. Ook de voorstelling van David met het hoofd van Goliath is, afgaande op deze details, door deze stempelsnijder gemaakt.

Voorstellingen op haardstenen en op wandtegels

In de collectie van het Nederlands Tegelmuseum en in het boek *Hersteen en Cronement* komen tal van interessante stenen voor. Hieronder zijn vierentwintig stenen met voorstellingen uit het Oude Testament en, afgezien van de stenen met de evangelisten, negen uit het Nieuwe Testament. Deze studie is niet meer dan een eerste inventarisatie en er resten dan ook nogal wat vragen. Hoe komt het bijvoorbeeld dat op Nederlandse wandtegels zo'n zeshonderd voorvallen uit de bijbel zijn afgebeeld, terwijl de variatie op haardstenen zo gering lijkt. De

48

Salome die met een schotel in de hand wacht op het hoofd van Johannes de Doper, 1525-1575, Luik

49

Jezus die als goede herder zijn schapen beschermt tegen een wolf, 1550-1600, Antwerpen

50

De kruisiging van Christus, 1525-1575, Luik

51

Saulus die zich tot het christendom bekeerd, 1525-1575, Luik

meeste episodes op haardstenen komen ook op wandtegels voor. Een uitzondering vormen de tafereel met Suzanne die beschuldigd wordt van overspel, Daniël die de oudsten ontmaskert en de oudsten die worden weggeleid om gestenigd te worden. Deze zijn wel op haardstenen afgebeeld, maar ontbreken op wandtegels.

De wijze waarop een tafereel op haardstenen is afgebeeld, vertoont vaak hetzelfde grondpatroon als op wandtegels, maar soms zijn er wezenlijke verschillen. Dat de afbeelding van de zondeval met een boom en een slang en links en rechts daarvan Adam en Eva voorkomt op zowel haardstenen als op wandtegels ligt voor de hand. Maar de voorstelling met Adam en Eva in een poort komt alleen op haardstenen voor. Aan de stenen met Simson die de Filistijnen met een ezelskaak bestrijdt, ligt duidelijk een andere prent ten grondslag dan aan de voorstelling op wandtegels, waarop een strijder met aan zijn voeten gevallen Filistijnen wordt weergegeven. Als voorbeeld voor de afbeeldingen op tegels zijn meestal prenten gebruikt, zoals die ook in bijbels of in speciale prentbijbels werden afgedrukt. Men is er vaak in geslaagd de voor dit doel gebruikte prenten terug te vinden. Als voorbeelden voor de haardstenen zijn door de stempelsnijders, zoals we zagen, eveneens bestaande prenten gebruikt. Het

traceren van deze afbeeldingen vraagt zeker meer onderzoek.

Haardstenen, grafiek en vuurstolpen

Het zal geen verbazing wekken dat aan de keuze van de thema's voor de haardstenen vaak prenten ten grondslag hebben gelegen die ook door andere ambachtslieden als voorbeeld zijn gebruikt. De keuze voor bepaalde thema's hangt natuurlijk nauw samen met wat we thans 'de tijdgeest' noemen. Dat verhalen uit het Oude Testament duidelijk ruimer vertegenwoordigd zijn dan de verhalen uit het Nieuwe Testament is hiervan een duidelijk voorbeeld. In de meer intellectuele kringen bestond in de zestiende eeuw een duidelijke belangstelling voor de mens, voor zijn beproevingen en voor zijn relatie met God. Dit soort thema's zien we vooral in de verhalen het Oude Testament. In de late middeleeuwen stond vooral het leven en lijden van Christus centraal, een betrekkelijk eenvoudige boodschap die door de vertegenwoordigers van de rooms-katholieke kerk werd verkondigd en waarover weinig discussie bestond. In de zestiende eeuw, de eeuw van het humanisme en de reformatie, gingen mensen meer en meer op zoek naar hun eigen plaats en hun eigen rol binnen de schepping. Ze zochten daarbij vooral inspiratie in het Oude Testament. Hoewel Antwerpen

later een bolwerk van de Spanjaarden zou worden en daarmee tot op de dag van vandaag katholiek bleef, was juist deze stad in de vroege zestiende eeuw een centrum van humanisme en reformatische bewegingen. Dat juist hier prenten en later ook haardstenen zijn vervaardigd die aansluiten bij dit wereldbeeld hoeft dan ook niet te verwonderen. De klantenkring van zowel de prenten als de daarop geïnspireerde haardstenen zal waarschijnlijk vooral hebben bestaan uit de stedelijke middenklasse en de elite en het is juist deze groep waar zich deze denkbeelden

vanaf de vroege zestiende eeuw verspreidde. De zestiende-eeuwse belevingswereld heeft zich vanuit steden als Antwerpen in rap tempo over de rest van de Nederlanden verspreid. Hoeveel onderdrukking de autoriteiten ook toepasten, de geest was uit de fles en de veranderingen van de wereld bleken niet meer te stuiten. Boeken, pamfletten, prenten en ambachtelijke producten hebben bijgedragen aan de verspreiding van de nieuwe denkbeelden. Bepaalde thema's waren binnen deze belevingswereld bijzonder populair. Een mooi voorbeeld daarvan is dat van

53 —————
Steengoed kan met de geschiedenis van Suzanne en de ouderlingen, ca. 1600, Raeren, bodemvondst Alkmaar, foto: Dienst SOB, Afdeling Monumentenzorg en Archeologie - gemeente Alkmaar, particuliere collectie

54 —————
Fragment van een majolica bord met het verhaal van Judith en Holofernes, ca. 1600, bodemvondst Amsterdam, foto: RCE, Amersfoort, particuliere collectie

de kuis huisvrouw. In de late middeleeuwen vervulde Maria hierin een voorbeeldrol, vaak vergezeld van andere vrouwelijke heiligen die ervoor kozen om de marteldood te sterven boven het verlies van hun maagdelijkheid. De zestiende-eeuwse mens ziet meer in

de strijdbare vrouw die zich weet te verzetten tegen haar verleider. Zo kwamen we Judith tegen die de machtige Holofernes in zijn legerent onthoofd. Dit verhaal heeft zeker niet alleen de snijders van de stempels voor het maken van hardstenen geïnspireerd. Ook tal van andere ambachtslieden gebruikten prenten met dit verhaal als onderwerp om hun gebruiksvoorwerpen te decoreren. Een in Amsterdam gevonden fragment van een majolica bord is hiervan een fraai voorbeeld (afb. 54). Dat niet alleen prenten als voorbeeld dienden, maar dat de ambachtslieden ook in elkanders producten weer inspiratie vonden, bewijst een in Noord-Holland opgegraven vuurstolp (afb. 55). Het is een voorwerp dat de familie 's nachts als ze naar bed gingen over het nog smeulende haardvuur plaatste om zo te voorkomen dat eventuele vonken in het interieur terechtkwamen en zo brand konden veroorzaken. De halfronde stolp werd tegen de achterwand geplaatst. Omdat het hier afgebeelde voorwerp rond het midden van de zestiende eeuw is

55 —————
Vuurstolp van roodbakend aardewerk met loodglazuur, op de centrale applique is het verhaal van Suzanne voor de rechter weergegeven, 1560-1580, bodemvondst Waterland (N.-H.), foto: Sjek Venhuis, particuliere collectie

te dateren, is het waarschijnlijk dat die achterwand bestond uit haardstenen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de pottenbakker die dit voorwerp maakte zich bij de decoratie ervan juist door deze haardstenen liet inspireren. De grootste applique waarmee de pottenbakker de stolp versierde (afb. 56), is duidelijk afgekeken van de haardsteen waarop Suzanne voor de rechter staat (afb. 7). De steen was, zoals we eerder zagen, op zijn beurt weer afgeleid van een anonieme prent naar een ontwerp van Maarten van Heemskerck (afb. 8). Aardig detail is dat de pottenbakker een haardsteen moet hebben gebruikt om de matris te maken waarin de appliques voor dit soort vuurstolpen konden worden gedrukt. Opgravingen aan het Alkmaarse Luttk Oudorp hebben aanemelijk gemaakt dat daar een pottenbakker was gevestigd die dit soort producten maakte. Overigens zijn ook de overige appliques waarmee de stolp is versierd, op haardstenen geïnspireerd. Deze bestaan namelijk uit en-

gelenkopjes (cherubijntjes) en portretbustes (afb. 57) die beide eveneens voorkomen op haardstenen. Dat juist voor het verhaal van Suzanne werd gekozen, is wederom niet vreemd. Ook dit verhaal is namelijk zeer populair in de zestiende- en vroege zeventiende eeuw. Het laat zien dat de kuisheid van Suzanne niet alleen een vrouwelijke verantwoordelijkheid is. Het is in dit verhaal Daniël die de al te gemakkelijke beslissing van de rechters om Suzanne schuldig te verklaren en te stenen aanvecht.

56
Detail van afb. 55: de applique met het verhaal van Suzanne voor de rechter (vergelijk: afb. 7)

57
Detail van afb. 55: applique met portret

Fotoarchief Frans Laurentius, afbeeldingen: 4, 6, 8, 10, 11, 13, 17.

Overige foto's (tenzij anders vermeld) Bart van de Peppel. Collecties Tegelmuseum - Otterlo, Vleeshuis Antwerpen en Pandhuis Utrecht.

Noten

- 1 Zie: Van der Stock 1998, 113-114.
- 2 Zie: Van der Waals 2006, 161.
- 3 Zie: Hollstein, vol. 44, 61 en vol. 45, 102.
- 4 Hollstein, vol. 44, 29-31 en vol. 45, 47.
- 5 New Hollstein, vol. 1, 72. De haardsteen bevindt zich in het bezit van het Openluchtmuseum in Arnhem.
- 6 Zie: Van der Waals 2006 en Luijten 2001, 153-169.

- 7 Zie: Zemer 1969, afb. 41 en 43 (A.F. - Antonio Fantuzzi, actief ca. 1537-1550). Overigens zijn ook deze prenten in verband te brengen met het 'rolband-decor'.
- 8 Zie: De Jong & De Groot 1988, 121-125.
- 9 Zie: De Jong & De Groot 1988, nr. 180.
- 10 Lagers 2006.
- 11 Plus 1995.